

DİVRİĞİ YAPI TOPLULUĞU: BİR 13. YÜZYIL ANADOLU AŞK HİKÂYESİ / ERDAL ESER

Mehmet KUTLU¹

Kitap, Divriği Kalesi Kazısının başkanlığını yürüten Prof. Dr. Erdal Eser'in kazı sürecinde yakından inceleme fırsatı bulduğu Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası'na dair gözlemleri, yorum ve çıkarımlarına dayanmaktadır. Doğan Kuban tarafından "Divriği Mucizesi"² olarak tanımlanan ve çağının mimari ve süsleme dehasını yansıtan bu şaheser yapı topluluğuyla karşılaştığımızda hayranlıkla birlikte açıklanması zor birçok soru veya soruna muhatap olmaktadır. Birçok bilinmeyi içinde taşıyan bu insanlık mirası başyapıtı anlama ve anlatmaya yönelik şimdiye kadar yapılan çok sayıda çabanın varlığı yadsınamaz ve şüphesiz her bir çaba saygı ve ilgiye değerlidir. Böylesi "mucizevi" bir yapının "mucizevi" sebeplerle, "mucizevi" yeteneklerle, "mucizevi" şartlarda oluşmuş olduğu kanısına neden olan gizemlerinin ötesine geçerek gerçek mahiyetine vakıf olmak için üzerinde daha çok çalışma yapmak ve daha çok anlama çabası içinde olmamız kaçınılmazdır. Bildiklerimiz ve bilmediklerimizle Divriği Yapı Topluluğu hala Ortaçağ Anadolu Türk Toplumunun yaşam felsefesi, inançları, sanat ve estetik değerlerini kavrama yolunda hala yeterli bilgi düzeyine ulaşamadığımızı düşündürmektedir. Bu nedenle kitabın yazarı da Divriği Yapı Topluluğunun üzerinde düşünülmesini ve tartışılmasını gerekli gördüğü noktalara temas etmek ve farkındalık yaratmayı amaçladığını belirtmektedir.

Kitabın içeriğinde; *Başlarken, Giriş* (s. 1-3), *Yapı Topluluğunun Konumu* (s. 4-5), *Cami-Darüşşifa ilişkisi* (s. 6-11), *Kitabeler ve Kültür Tarihi açısından önemi* (s. 12-14), *Plan Hakkında* (s. 15-21), *Duvar Tekniği Hakkında* (s. 22-23), *Batı Kapının Eğimli Yapısı* (s. 24-42), *Batı Kapıda İnsan Gölgesi* (s. 42-45), *Sembolizm* (s. 46-49), *Neden Divriği* (s. 50-56), *Yeni bir Görüş* (s. 57-62), *Bitirirken* (s. 63-64), *Abstract* (s. 65-79), *Rakamlarla Divriği Yapı Topluluğu* (s. 80-81), *Divriği Kronoloji Denemesi* (s. 82-98), *Kaynakça* (s. 99-106) gibi başlıklara yer verildiği görülür. Öncelikle kitaptaki bölümlerin içeriği ve dikkat çeken tespit ve çıkarımlarını özetlenecek; kitabın değerlendirmesine ise son kısımda yer verilecektir.

Kitabın ilk bölümü olan Giriş'te, Divriği Yapı Topluluğu kısaca tanıtılmakta, sanat ve mimarlık tarihi açısından önemi hakkında kısa bir değerlendirme yapılmaktadır. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifasını önemli ve değerli kılan ilk unsurun, "kapalı bir çevre" olarak tanımlanabilecek olan Divriği gibi bir Ortaçağ Anadolu şehrinde inşa edilmesine rağmen tüm 13. Yüzyıla ve çağın sanat ve mimarisine damga vuracak derecede üstün malzeme, teknik ve süsleme özelliklerini yansıtabilmesi olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli.

ORCID ID: 0000-0002-3075-3965 ♦ E-mail: mehmetkutlu@pau.edu.tr

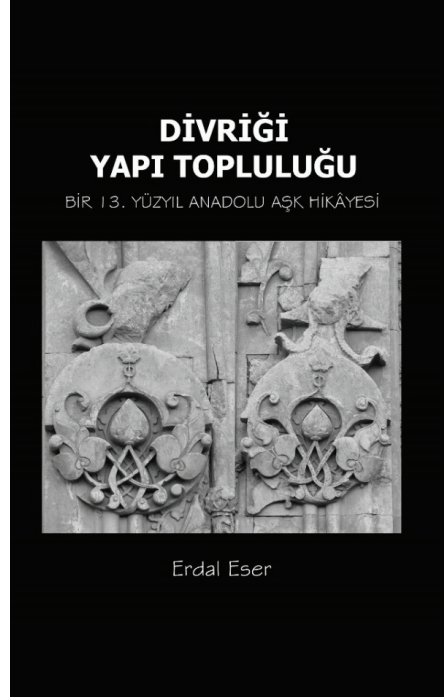
² Kuban, 1999.

sıra gerek taçkapıları gerekse taşıyıcı ve örtü sistemlerindeki sıra dışı kompozisyonlarıyla etkileyici bir üsluba sahip olması vurgulanmıştır.

İkinci bölümde ise yapı topluluğunun konumun belirlenmesi sürecinde etkili olduğu düşünülen faktörler değerlendirilmektedir. Konumun, Mengüceklî Sarayının yakında, ticari mekânların uzağında olarak belirlendiği kabul edilmektedir. Ulu camilerin genellikle çarşı gibi ticari mekânların yakınında veya meydan konumundaki lokasyonlarda yer aldığı ancak Divriği Ulu Camii ve Darüşşifasının konumunun bu özelliğe uymadığı görülmektedir. Yapı topluluğu içinde şifahanelerin olmasının konumun belirlenmesinde daha çok etkili olduğu varsayılmaktadır. Şifahanelerin genelde bulunduğu şehrin havası temiz noktalarında ve yerleşimin biraz uzağında konumlandırıldığı belirtilmektedir. Ayrıca zemin özelliklerinin de böylesi bir yapı topluluğunun konumunun belirlenmesinde göz önünde bulundurulmuş olmalı şeklinde değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Üçüncü bölümde, Cami-Darüşşifa ilişkisi bağlamında ise Divriği’de ibadet ve sağlık yapısının birlikte bulunmasının rasyonel olmayan bir kurgu veya tasarım olduğu değerlendirilmektedir. Anadolu Türk mimarisinde cami ve medreseyi bir araya getiren birçok örneğin bulunmasına rağmen Divriği Yapı Topluluğu ibadet ve sağlık yapılarını bir arada bulundurması yönüyle sıra dışı kabul edilmektedir.

Dördüncü bölümde Divriği Yapı topluluğunun kitabelerinin gerek yapının inşaa süreçlerine gerekse yörenin tarihine dair aydınlatıcı önemli bilgileri verdiği kaydedilmektedir. Max van Berchem ve Necdet Sakaoğlu’nun kitabeleri okuma ve yorumlamalarına eleştirel bir bakış açısı sunulmaktadır. Özellikle kitabelerde Sultan I. Alaeddin Keykubad’dan “Halifenin ortağı” olarak söz edilmesinin “dostane jest” veya “verilen desteğe ithaf” olarak değerlendirildiğini ancak o dönemin devletlerarası ilişkiler, tarihi süreç ve Sultan I. Alaeddin Keykubad’ın tarihi kişiliğine bakıldığında böylesi bir yorumun anlamsız olduğu değerlendirmesinde bulunmak mümkündür. Bu kitabelerdeki ifadelerin Div-

Erdal ESER, *Divriği Yapı Topluluğu: Bir 13. Yüzyıl Anadolu Aşk Hikâyesi*, CreateSpace Independent Publishing Platform, ABD, 2017.

ISBN-10: 197412519X

ISBN-13: 978-1974125197

Kitap: 122 Sayfa.

Divriği Yapı Topluluğu,
12. yüzyılın büyük şahiri
Genceli Nizami'nin Hüsrev ü Şirin mesnevisinde
anılan *hayat bahçesi* ve *aşk* kavramlarının
taş üzerinde vücut bulmuş hâlidir.
Bugün yapıya gidenler hâlâ;
uzun boyu, kulağında inci formlu küpesi ile
Ferhat'ın yerini almış Ahmet Şah ve karşısında
örülü uzun saçları ve bütün güzelliği ile
Şirin'in yerini alan Melike Turan
tarafından karşılanırlar.

Arka kapak

riği Mengüceklilerinin Anadolu Selçuklu Devletine kesin ve daha güçlü bir bağlılığının ifadesi olarak değerlendirmek daha doğru olacağı çıkarımı yapılmıştır.

Plan Hakkında başlıklı beşinci bölümde, yapı topluluğunun bezeme programlarındaki olağanüstü nitelik ve ihtişamına nazaran mimari plan özelliklerinde bazı uyumsuzluk ve sorunların gözleendiği belirtilmiştir. Ulu Caminin taçkapı eksenlerinin yanı sıra taşıyıcı sisteminde özellikle destekler ve kemerlerin doğrultularındaki uyumsuzluklara dikkat çekilmiştir. Birbirine bitişik inşa edilen Darüşşifa ve Ulu Caminin arasında uyumlu bir geometrinin bulunmadığı da ifade edilmiştir. Bu uyumsuzluk veya sorunların gerek topografya gerekse zemin özelliklerindeki farklılıklardan kaynaklanan bir tasarımın sonucu olabileceği şeklinde bir açıklama getirilmiştir.

Duvar Tekniği Hakkında başlıklı bölümünde ise yapının malzeme ve teknik olarak tecrübenin başarılı bir uygulaması

olduğu belirtilmektedir. İncelemeler sonucunda Divriği Yapı Topluluğuna dayanak görevini Ulu Caminin doğu cephesindeki duvarın gördüğü tespiti yapılmaktadır. Bu duvarın diğer cephe duvarlarına göre daha eski ve “yorgun” olduğu ve bu durumun duvarın eski bir yapının bakiyesi olmasıyla açıklanmaktadır. Ayrıca doğu cephe duvarıyla diğer duvarların birleşme noktalarında dikkat çeken dilatasyonların bulunduğu ortaya konulmaktadır. Benzer duvar özelliklerinin Divriği Kalesi'nin 1230'larda başlatılan sur inşaatında da gözlemlendiği belirtilerek aynı mimar ve ustaların her iki imar faaliyetinde de bulunduğuna işaret edilmektedir.

Ayrıca Batı taçkapısının eğimli yapısının, bazı araştırmacılar tarafından farklı değerlendirildiğinden ve bu özelliğin Ulu Caminin sorunlu yerleri arasında düşünülmekte olduğundan söz edilmektedir. Batı cephenin yıkılmakta olduğu veya daha önce yıkıldığı ve yeniden örüldüğü gibi ilginç görüşler belirtilmesine rağmen şu anki bilgiler ışığında kesin bir tespite ulaşmanın güçlüğü ifade edilmiştir. Ulu caminin diğer anısal taçkapılarından farklı süsleme üslubuna sahip olması ve kompozisyonun başarıyla tamamlanmış olmasından hareketle batı taçkapısının yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilmiş olduğu ileri sürülse de uydu ile yapılan izleme ve ölçümlerin yapının strüktüründe

herhangi bir hareketin olmadığını ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Batı taçkapının eğiklik özelliğinin yapının özel bir tasarımının bir sonucu olduğunun kabul edilmesi ve yapılması olası restorasyonlarda düzeltme maksadıyla müdahale edilmemesi gerektiği önemle vurgulanmıştır.

Ulu Caminin Batı taçkapısındaki insan gölgesinin de mimarın bilinçli bir tasarımından kaynaklandığına dair bir çıkarımda bulunmaktadır. Kible açısının hesaplanmasında güneş takvimi benzeri gölge ile bağlantılı bir uygulamanın düşünülmüş olabileceğinden hareketle yapının mimarı olarak bilinen Hürremşah'ın Ahlatlı olması ve Ahlatın Güney Kafkasya mimari geleneği içinde olduğu görüşü, Kafkas kilise cephelerinde kazıma güneş saatleri olduğu bilgisiyle konu bir çerçeveye oturtulmak istenmiştir. Ayrıca yapının diğer süslemelerinin tasarımlarında da güneş-gölge etkisinin düşünüldüğü kaydedilmektedir.

Symbolizm başlıklı bölümde ise Anadolu Selçuklu, Danişmendli, Mengüceklî, Artuklu gibi Türk devletleriyle Anadolu mimarisinde meydana çıkan en belirgin farkın kendine özgü ve gizli bir dili olan süsleme kompozisyonlarının gözlenmesi olduğu ifade edilmektedir. Örneğin, Divriği yapı topluluğundaki süslemelerde 54 palmet, 20 rumî ve 5 farklı lotus kullanıldığı ancak bu zengin süsleme diline rağmen süslemelerin henüz ikonografik çözümlenmelerinin tam olarak yapılamadığına dikkat çekilmiştir. Divriği Yapı Topluluğundaki süsleme kompozisyonlarında zengin bitkisel, geometrik ve figürlü süslemelerle adeta “yaratılış” kavramının ortaya konulduğu ifade edilmiştir.

Neden Divriği başlıklı bölüm, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası gibi “mucizevi” bir yapının neden Divriği’de ortaya çıktığının üzerine eğilmektedir. Divriği Yapı Topluluğunun bir tekrarı veya bir benzerinin olmayışı veya günümüze ulaşamaması nedeniyle yapının anlaşılmasına yardımcı olacak bağlantılar, karşılaştırmalar ve çıkarımlara ulaşamamaktadır. Öncelikle Divriği ve çevresindeki yerel süsleme üslubu ve mimari gelenek ile Divriği Yapı Topluluğunun arasındaki bağı tam olarak tespit etmek ve açıklamak mümkün değildir. Diğer taraftan yapının banîleri olarak bilinen Ahmed Şah ve Melike Turan hakkındaki sınırlı bilgiler de yapının bilinmeyenlerini aydınlatmaya yetmemektedir. Ayrıca yapının ustalarının Ahlatlı olduğu ve Ahlat’ın taş işçiliği ile dikkat çeken geleneği ve üslubu da tek başına Divriği’deki mucizeyi açıklayamamaktadır. Avrupa’nın Gotik tarzından Hindistan’a kadar oldukça geniş coğrafyalarda bağlar kurma yolunda savrulan bazı araştırmacılar her şeyi çevre kültür ve üslupların bilinmesine bağlamalarına rağmen bu kadar farklı coğrafyalardan geldiği ileri sürülen farklı üslupların nasıl bu derecede eklektik ve mükemmel bir uygulamayla başarılı olduğunu açıklayamamaktadır. Moğollardan kaçan Asyalı, Haçlı artığı taşçılar ve çevre ülkelerden gelen çeşitli ustalardan yararlandığı gibi yorumlar, tek başına varsayımdan öteye geçmeyen açıklama çabaları olarak kalmaktadır. Ayrıca bu kadar farklı yerden ustaların gelmesi tezine karşılık farklı ülkelerdeki yapıları ve üslupları tanıtan özel kitap veya süsleme şablonlarının varlığı ve dönemin mimarları tarafından bu unsurların kullanılması olasılığı göz ardı edilmemelidir. Diğer önemli bir nokta ise Divriği’deki böylesi olağanüstü yapıdan döneminin ve sonrasının hiçbir tarihi kaynağında bahsedilmemesidir.

Divriği'deki süslemelerde görülen eklektik üslubun diğer bir sorunu da süsleme kompozisyonların tamamlanmadığı ve bitmemişliğidir. Divriği Yapı Topluluğundaki süsleme kompozisyonlarının yer yer bitmemiş veya yarım bırakılmış olduğunu düşündürecek bazı izlerin bulunduğu kabul edilebilir bir husustur. Ancak bu durumun açıklanması kolay olmamakla birlikte iki farklı nedene bağlı açıklama çabası gözlenmektedir. Birinci görüş, İslam inancının bir esası veya temeline göre hatasız, eksiksiz ve mükemmel olanın yalnız Allah olduğu düşüncesi gereği olarak süslemelerin tamamlanmadığı şeklindedir. Bu yaklaşım, Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası üzerinde ne derece etkisi olmuş olabilir bilinmemektedir. İkinci görüş ise Melike Turan'ın ölümü nedeniyle Divriği Yapı Topluluğundaki çalışmaların aksaması ve süslemelerin tamamlanamaması olarak belirtilmiştir.

Yeni bir Görüş başlıklı bölüme Max van Berchem, Albert Gabriel ve Oleg Grabar'ın Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası için “olumsuz” ve “şaşırtıcı” sayılabilecek değerlendirmeleriyle başlanmıştır. Divriği'deki süslemelerde görülen üslup zenginliğinin hep sıra dışı sanatçı veya sanatçılara ilişkilendirilerek yorumlanmaya ve açıklanmaya çalışıldığını ancak baniler ve onların yapıya etkilerine dayanan yeni bir yaklaşıma ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Çağının yaygın mimari ve sanat uygulamalarını aşan Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası gibi bir şaheserde sanatçılardan daha çok banilerin isteklerinin rol oynamasının mümkün olabileceği belirtilmektedir. Böylesi “mucizevi” bir yapı topluluğunun, Allah'a yakın olmak veya layık bir kul olmaya dayanan bir ilahi bir aşkın veya Ahmet Şah ve eşi Melike Turan arasındaki büyük aşkın eseri olabileceği varsayılmıştır. Ortaçağ'da iki insanın birbirine olan aşkını yansıtmaya ve göstermesinin ancak aşklarının destanlaşmış ve yüceltilmiş olmasıyla yani *Leyla ile Mecnun*, *Hüsrev ile Şirin* gibi büyük aşklarla özdeşleştirilmesinden geçtiği kaydedilmiştir. Mengüceklî kültür hayatında yer edinmiş olan ve 1174-1176 yılları arasında Mengüceklî hükümdarı Fahreddin Behramşah'a ithafen *Mahzen'ül-Esrar* adlı mesnevi eseri yazan Nizamî Gencevî'nin Hüsrev-ü Şirin adındaki eserinin Divriği'deki süslemelere nüfuz eden derin etkileri gözlemlendiği ileri sürülmüştür. Özellikle Divriği Darüşşifasının taçkapısı üzerinde yer alan bir kadın ve bir erkek figürünün birbirine bakar şekilde tasvir edilmesine büyük önem atfedilmektedir. Ayrıca Divriği Ulu Caminin kuzey taçkapısındaki hayvan, insan ve bitki motiflerinden oluşan “taşkın üslup” ile yaratılış ve “cennet ikonografisi” vurgulanmak istendiği belirtilmektedir. Taçkapılar hatta “cennetin kapıları” olarak da simgeleştirilmiştir.¹

Daha sonra sırasıyla yazarın dileklerine yer verdiği *Bitirirken* başlıklı bölüm, kitabın İngilizce kısaca özetinin yer aldığı *Abstract* bölümü, yapı topluluğuna dair ölçülerin verildiği *Rakamlarla Divriği Yapı Topluluğu* bölümü ve Divriği Kalesinin 855 yılında kuruluşundan 2015 yılına kadar dönemi içeren tarihi süreçlerini listeleyen *Divriği Kronoloji Denemesi* bölümü gelmektedir. *Divriği Kronoloji Denemesi* bölümünün önemli yönü ise Osmanlı dönemine ait resmi kayıtlar ve arşiv belgelerindeki bilgilerin rakamsal detaylarıyla kronolojik olarak sıralanmasıdır. Kitap, yararlanılan kaynakların bulunduğu *Kaynakça* ve Divriği Yapı Topluluğuna ait fotoğraflarla son bulmaktadır.

1 Kuban, 2014.

Değerlendirme

Divriği Yapı Topluluğunu daha iyi anlama yolunda gösterilen bir çabanın ürünü olarak değerlendirilebilecek bu çalışmanın en önemli mesajı bildiklerimizin veya bildiğimizi sandıklarımızın bilmediklerimize açılan kapıları engelleyici bir niteliğe bürünebileceğidir. Gerçekten de yazarın vurguladığı gibi Nizamî Gencevî'nin *Hüsrev-ü Şirin* ve *Leyla ile Mecnun* adlı destansı aşkları anlatan eserlerinin yankısının Mengüceklî topraklarına ulaşmış olmaması beklenemez. Şiirlerde süslü ifadelerle betimlenen destansı aşkların mimarideki ifadesi ancak banîlerin istekleri ve estetik zevklerini yerine getirebilecek tecrübeli ve başarılı mimar veya ustalar eliyle hayat bulabilirdi. Ancak bu durum mimar ve ustaların, banîleri yok sayacakları ve sınırsız serbestlikle çalışacakları anlamına gelmemektedir.

Divriği Darüşşifası'nı doktora tezi kapsamında² incelemiş ve yapıyı detaylı çalışmış biri olarak; kanaatimce, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifasındaki süslemelerde hem ilahî aşk, hem de beşerî aşktan mülhem kompozisyonlar bulunmaktadır. İslam tasavvufundaki vahdet-i vücud düşüncesi ile Kur'an-ı Kerim'de bulunan bazı kavramlardan kaynaklanan sembolizmin de yoğun vurgulandığını düşünüyorum.³ Değerli hocalarım, Prof. Dr. Ali Uzay Peker ve Prof. Dr. Erdal Eser'in yorumlarının birbirini tamamladığını ve Divriği'nin daha iyi anlaşılması yolunda bizlere bazı kapıları araladığını söyleyebilirim.

Divriği'deki şaheserin, banîlerin özel ilgi ve talepleriyle şekillenmiş olduğu görüşünü, banîleri etkisizleştirerek veya değersizleştirerek, usta ve mimarların ağırlıklı insiyatifine bağlı oluştuğunu öne süren görüşten daha gerçeğe yakın kabul etmekteyim. Ustaları öne çıkaran görüşün yapısökümü yapıldığında, banîlerin herhangi bir mimari ve estetik bilgidен yoksun olduğu ve inşa ettirdikleri yapılar ve süslemeleriyle ilgili ne olup bittiğine dair fikir ve kanaatlerinin olmadığı gibi bir absürt varsayım ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan genellikle gayrimüslim kökenli olduğu varsayılan engin bilgi ve estetik zevke sahip ustaların belirleyici role sahip olduğu bir ön kabul olarak dayatılmaktadır. Böylece bazı yerli ve yabancı araştırmacılar da, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası gibi eşsiz bir başyapıtın Türk-İslam kültür ve medeniyetine ait bir eser olduğunu kabullenememe ve böylesi üstün düzeyde bir medeniyet ve kültürün ancak ve ancak gayrimüslimlerin elinden başkasından çıkamayacağı şeklinde özetlenebilecek orientalist, batı-merkezci ve bilim dışı saplantıların varlığını yakalamak mümkün olmaktadır. Kendi ufuksuz ve sığ dünyalarıyla Türk-İslam medeniyetinin ne düzeyde eserler ortaya koyabileceğini yargılamaya cüret edenler Anadolu Selçuklu Çağının sanatsal zenginliğini kıskanmakta; Türk-İslam ruhuyla şekillenmiş ve vücut bulmuş eserlerimizi kimliksiz kılmaya azmetmektedirler.

2 Kutlu, 2017, 160-212.

3 Peker, 2007, 24.

KAYNAKÇA

Eser, E. (2017). *Divriği Yapı Topluluğu: Bir 13. Yüzyıl Anadolu Aşk Hikâyesi*.

ABD: CreateSpace Independent Publishing Platform.

Kuban, D. (1999). *Divriği Mucizesi*. İstanbul: YKY Yayınları.

Kuban, D. (2014). *Cennetin Kapıları*. İstanbul: YEM Yayınları.

Kutlu, M. (2017). *XII.-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tıp Kurumları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Peker, A. U. (2007). Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası. *Tasarım Merkezi Dergisi* (3) 18-25.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Sanat Tarihi Dergisi

ISSN 1300-5707

Cilt: XXVIII, Sayı: 2 Ekim 2019

Ege University, Faculty of Letters

Journal of Art History

e-ISSN 2636-8064

Volume: XXVIII, Issue: 2 October 2019

İnternet Sayfası (Acık Erisim)

Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
Analytics
ESCI
Emerging Sources Citation Index

ULAKBİM
TR DİZİN

DOAJ

Crossref

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Academic
Resource
Index
ResearchBID

SÖBIAD